

TÁRGYTÖRTÉNETI JEGYZETEK MIKSZÁTH ANEKDOTÁIHOZ.

(Második közlemény.)

2. Jelbeszéd.

Egy német tudós kitalálta a jelbeszédet s tökéletesítése végett elindult a különféle népek mozdulatait és taglejtéseit tanulmányozni. Jártában-keltében egy magyar faluba ért, ahol Páva Mihály félszemű szürszabó nagyon jól értett a jelekkel való értekezéshez. Megkérte a papot, hogy vezesse el a kiváló férfiúhoz. Az épen egy cifra szűrt köpködött ki, amikor a német belépett hozzá. Amint szemben állottak, a következő párbeszéd bonyolódott le köztük. A tudós fölemelte egy ujját. A szürszabó két ujját emelte föl. Erre a tudós ragyogó ábrázattal három ujját emelte föl. A szürszabó összeszorította mind az öt ujját és az öklét emelte föl. Erre a társalgás befejeződött, s a tudós meglegedetten távozott. «Vallási dolgokról diskuráltunk — mondta a felvilágosítást kérő papnak. — Én egy ujjammal azt mutattam, hogy 'egy az Isten'; erre ő kettőt mutatott, hogy 'atya és fiú', mire én három ujjamat emeltem föl az 'atya, fiú s szentlélek' jelzésére. Ujjai összeszorításával végül azt fejezte ki, hogy 'valamennyi egy'. Ez az igazi világnyelv, a volapük túl van szárnyalva». A szürszabó pedig így értelmezte a jeleket: «Az impertinens fráter bejön a saját hajlékomba és egy ujjával azt mutatja, hogy csak egy szemem van. Micsoda, a testi hibámat meri kigúnyolni? Visszamatatom neki a két ujjamat emelve, hogy nekem ez az egy szemem is többet ér, mint az ő két pápaszemes szeme. De a szemtelen tovább gúnyolódott s három ujjával azt mondta, hogy 'kettőnknek három szemünk van'. Erre elfogott a düh, összeszorítottam az öklömet, szerencséje, hogy megoldotta a kereket.» Ilyen az — fejezi be Mikszáth — mikor két tudós egymást megérti. Milyen lehet hát, mikor meg nem érti egymást? (Uram Bátyám I. 1886. 19. sz. 4—5. l., illusztrálva. HI. 13. 42—44. l. *A jelek mesterei.*)

Ez a mulatságos társalgás meglehetősen ismeretes a magyar anekdotairadalomban. Nem messze Mikszáthtól Az Üstökösben (1874. 14. sz. 164. l.) található egy elbeszélés, amely Mátyás király idejébe Kassára helyezi a történetet. Ennek szereplője egy angol lord és egy félszemű magyar mészáros, akit a kassai professzorok valami reverendafélébe bujtatnak, hogy tudós színezetet nyerjen. A vitatkozás épúgy foly, mint Páva Mihály

és a német tudós között, csakhogy két jellel tartalmasabb az értekezésük: az ujjmutogatás után az angol egy narancsot mutat föl, mire a mézárós egy darab kenyeret tart eléje. A jelek magyarázata is ugyanaz. Az utolsó kettőt az angol nem mondja meg, a mézárós meg így értelmezi: «Azután egy narancssal akart megdobni. De már ekkor kerestem a mézárszék kulcsát, de helyette csak egy darab kenyeret találtam a zsebemben, kicsi híja volt, hogy hozzá nem vágtam». Az 1832. évi *Debreceni kalendáriumnak Togrul-Bey, és gyermekei* c. török regéjében, amelyre alább még visszatérünk, egy keresztény prelátus és egy török tudós közt foly az azonos vita, a jeleknek a fentiektől eltérő magyarázatával. Az 1821. évi *Kassai kalendárium* anekdotája (D. lev. 11. sz.), amelyet két évtized mulva a *Magyar házi barát* (1842. 149. l.) újból lenyomtatott, I. Jakab angol király spanyol követéről és egy Geordy nevű félszemű mézárósról beszél el a tréfás jelvitát. Ez Az Üstökös magyar környezetbe helyezett anekdotájával pontosan egyező változat, amely a múlt század folyamán más nyelvterületeken is előkerül, pl. Hamburger Börsenhalle 1832. 76. sz., Folk-lore Record III. 1880. 173 l., Mitteilungen d. Ver. f. Erdkunde zu Halle 1882. 49. l. Szembetűnőbben eltér fenti magyar rokonságától a Kónyi János anekdotája, amely egy görög és egy római néma vitatkozását adja elő. A görögök, mielőtt törvényeiket Rómának átengednék, próbára akarják tenni a rómaiak érdemességét. Egy bölcs férfiút küldenek ki azzal a rendelkezéssel, hogy a vita jelekből álljon. A rómaiak egy bolondot öltöztetnek fel cifra ruhába, s megkezdődik a nyilvános disputa a szenátusban. A jelek minősége, száma és a szentháromságra vonatkozó korszerűtlen jelentése a fentiekkel egyező, csupán abban van lényegesebb eltérés, hogy a bolond nem félszemű, ami a változatok egyik típusának jellemző motívuma. A XVIII. századból való *Democritus* jóízűen előadott anekdotája (1815. kiad. II. 58. sz.) azonban nem az első magyar letelepedési helye a jelbeszéd tréfájának. Valamennyi magyar feljegyzése közt legérdekesebb és legeredetibb az a részlet, amelyet Miskolci Zsigmond *Cyrus kitétele* c. kéziratok iskoladramája őrzött meg számunkra.¹ Stripszky Hiador kiadásában vált ismeretessé ez az adat (IK. XXV. 1915. 327. s k. l.), amelyből láthatjuk, hogy az efféle népies tréfák már a XVI—XVII. században szelvében hosszában keringhettek minálunk is. Ennek második közjátéka (i. h. 346—347. l.), amely Nagyenyeden 1698. január 24-én előadásra is került, tartalmazza a jelbeszéd tréfájának nem irodalmi forráson nyugvó, hanem népies származásra valló dramatizált formáját. Az egyik disputáló fél benne a tanító,

¹ Erre az adatra Császár Elemér hívta föl a figyelmemet.

a másik a katona. A szokásos ujj- és tenyérmutogatással folyó köztük is a vita, majd a jelek megfejtésére kerül a sor — ekkor kitűnik, hogy nevetésgelesen félreértették egymást. Míg a katona az általános típussal egyezően a mester jeleit ellene irányuló tettelegességi szándéknak értelmezi, épúgy mint Páva Mihály és többi társa, addig a magister az ellenfele jelbeszédét nem a közkeletű vallásos tárgyra (szentháromság), hanem általános dolgokra vonatkoztatja. Ez utóbbi vonása és a drámába szőtt párbeszédes formája tárgytörténeti szempontból is különösebb figyelemre érdemesíthető. Elképzélhetni, hogy milyen jól mulatott rajta két és félszáz évvel ezelőtt az enyedi közönség, különösen mikor a mester, aki a vitában alul maradt, fogadását elveszítve kénytelen volt a katonát a hátára venni. Az efféle tárgyak, amelyekben a néphumor éles megfigyelése és tomboló jókedve nyilatkozik meg, sohasem idegenednek el az emberi kedélytől, csak időnként szereplőket cserélnek, a divathoz alkalmazkodnak, ízlést és modort változtatnak. Elc-lapjaink még nem is oly régen közöltek olyan anekdotákat, amelyek a jelbeszéd motívumával függenek össze. Az egyik, amelyet ismerünk, keleti mesébe foglalta a tréfás históriát, (Uram Bátyám 1904. 30. sz. 350—351. l.: *Zeboáth*. Bak Sándor elbeszélése) a másik (Magyar Herkó Páter 1903. 15. sz. 10. l.) kávéházba helyezte a színteret, ahol egy úr és egy hölgy társalog jelekkel, s époly mulatságosan félreértik egymást, mint a Mikszáth tudósa és szűrszabója. A napjainkban is felbukkanó változata (Földes Zoltán elbeszélése a kath. pap és a zsidó rabbi vitájáról, *A Hirnök* XXIX. 1932. 3. sz. 105. l.) arról tanuskodik, hogy a jelbeszéd tréfája még mindig benne él a magyar köztudatban.

A Mikszáth elbeszéléséhez fűződő anekdotasor külföldi rokonságát keresve, igen messze eső és széles területek felé visz a kutatás útja. A jelekkel való vitatkozás egy tudós és egy tanulatlan ember közt régi keletű: a XIII. században Accursius jogtudós, a XIV. században Giovanni Sercambi, (nov. 20: *De ventura in matto*. V. ö. Köhler II. 584.) a XV. században Hans Rosenblüt és a XVI. században François Rabelais beszél el ilyen történeteket, nem is említve a kisebb nevek és névtelenek nagy számát. Az 1260 körül meghalt Accursius a pandekta-glosszáinak abban a részében (L. 2. 4. §.), ahol a jog eredetét magyarázza, közli a görög és a római jelvitáját, (kiadta Köhler II. 482. l.) amelyet főntebb a Kónyi anekdotájában ismertettünk. A XV. századtól kezdve nagy lett a népszerűsége ennek az Accursius-féle változatnak a prédikációs és a schwank-irodalomban. Megtalálható J. Gritsch (*Quadragesimale* 1484. 27 E.), és Bernardinus de Bustis (*Rosarium sermonum* 1503. 2. 30 F.) szentbeszédeiben, tovább terjesztette J. Pauli schwankja (*Schimpf u. Ernst* 1522. c. 32: *Ein Narr*

überdisputiert ein Witzigen) és megörökítette a Hans Sachs feldolgozása. (*Der Narr mit dem Doctor* 1545. Fab. 4. 6. 243. sz.) Hans Rosenblüt mesterdalnok eredeti felfogással részletezi tárgyát (Keller: *Fastnachtspiele*, 1115. l.: *Ein disputatz eins freiheits mit ein Juden*. V. ö. Köhler II. 479. s k. l.). Egy németalföldi város keresztény és zsidó lakossága a köztük megbomlott béke helyreállítását egy ilyen jelvitára bizza. A keresztények egy tanulatlan vándorlegényt állítanak a zsidó bölccsel szemben. Három jellel három összezapás történik, s a zsidó legyőzöttnek jelenti ki magát. A jelek minősége és jelentése az eddig ismertektől eltérő, pl. a zsidó utóljára az ujját beszopja, annak jelzésére, hogy a beszéd a szájából jön. A keresztény azt hiszi, hogy a zsidó éhes, mire ő hasát simogatja jóllakottságának kifejezésére. Minden elődjénél és utódjánál szellemesebben fogta fel tárgyát François Rabelais a *Gargantua* II. könyvének 18. és 19. fejezetében, ahol Panurg az angol Thaumasteszel vitatkozik. Thaumastes Pantagruelhez érkezik, hogy vele a filozófia, geometria és a kabala egynémely kétése pontjait megvitassa, mégpedig «par signes seulement, sans parler, car les matières sont tant ardues que les paroles humaines ne seroyent suffisantes à les expliquer à mon plaisir». Panurg, Pantagruel tanítványa, vállalkozik mestere helyett a vitára, és Thaumastes kérdéseire, amelyek jelekből és kézmozdulatokból állanak, mindenféle csodálatos gesztikulációval felel mindaddig, amíg Thaumastes ki nem jelenti, hogy a vitakozással meg van elégedve. Rabelais nem mondja meg, hogy a jelek mit jelentenek, csupán azt említi, hogy Thaumastes róluk egy testes könyvet nyomtatott ki Londonban. Nyilvánvaló azonban, hogy Panurg és Thaumastes épúgy nem érti meg egymást, mint a Rosenblüt kereszténye és zsidója, vagy a Mikszáth szürszabója és német tudósa, de épen ebben van a jelbeszéd — Mikszáthnál az írók és tudósok egyetértésének — kigúnyolására irányuló tréfa csattanója.

Rabelais magyarázói említik (*Revue des Études Rabelaisiennes*. I. 1903. 23—28. l.), hogy a jelvitát Beroalde de Verville (1558—1612) s utána d'Ouille (*Contes*. 1644. I. 294.) is feldolgozta. Ezeknél Genfben foly a vita egy tudós és egy asztalos közt. Igen érdekesekek továbbá azok az adatok, amelyekből látni lehet tárgyunk elágazódását a néphagyomány szövevényében. Egy nemrég feljegyzett litván elbeszélésben a glasgowi egyetem hallgatói tréfálják meg a jelbeszéd tanulmányozására érkező spanyol tudóst egy Nilsen nevű mészárosal. Újjmuto-gatással társalognak, majd a narancs és a kenyérdarab is szerephez jut, épúgy mint a holland változatban, amely a leideni egyetemre látogató külföldi fejedelmet s a hallgatók félszemű szolgáját állítja szembe egymással vitatkozó felekként. (L. Zeitschr. d. Ver. f. Volksk. 24. 1914. 88. s k. l.) Egy meklenburgi

mesében a Rosenblütnél olvasott keresztény-zsidó ellentét ismétlődik meg, s a vita az utóbbi győzelmével végződik. (Ztschr. d. Ver. f. Volks. 28. 1918. 126. s. kl.) Olyan tárggyal van tehát dolgunk, amely a XIII. század óta az európai irodalmakat és a népi köztudatot szüntelenül foglalkoztatja. Köhler helyesen gyanította, hogy eredetét a jelbeszéd divatos tájékain, Keleten kell keresni. Már ő utalt a *Somadeva Bhatta* egyik elbeszélésére (Brockhaus ford. I. 24.), amelyben jelbeszéd szerepel, és a *Hārīvansa* c. ind. eposzra (Langlois ford. I. 484.), ahol rokon vonások szintén fordulnak elő. A keleti Nagy Sándor-mondában, továbbá a kínai és mongol népmesékben is gyakran szerepelnek hasonló mozzanatok. A *Negyven vezér* c. török regény egyik története szerint (*Togrul bey és gyermekei*. Behrnauer ford. 1851. 111. l.) a keresztény prelátus a muzulmán királynak csak azon esetben volt hajlandó az adót megfizetni, ha kérdéseire kielégítő választ kap. A király összegyűjtötte tudósait, erre a prelátus öt ujját szétnyitotta, tenyerét fölmutatta, majd ujjait megint összevonta. A titkos tudományokban jártas Abdal pedig öklöbe szorított kezét a prelátus elé tartotta, ezután öklét kinyitotta s ujjait a magasba emelte. A prelátus a vitát befejezte, az adót szó nélkül megfizette s eltávozott. A király kérdésére Abdal a következő felvilágosítást adta: a prelátus ujjával azt jelentette, hogy öt arcul akarja ütni, mire ő öklével megfenyegette. A leeresztett ujjakból azt vette ki, hogy a prelátus torkon akarja ragadni, s ezért a magasba emelt ujjával értésére adta, hogy a levegőbe dobja, ahol a madarak fölfalják, mielőtt még visszaérkeznék a földre. A visszahívott prelátus pedig így magyarázta meg a jeleket: az öt ujj szétterjesztése azt a kérdést jelentette, hogy az ötszöri imádkozás Istentől adott parancs-e, amit a muzulmán öklének mutatójával helybenhagyott. A lefelé tartott ujjak azt a kérdést fejezték ki, hogy miért esik az eső az égből, mire a muzulmán a feltartott ujjával azt felelte, hogy azért, mivel a fűnek és a káposztának a földből az ég felé kell nőnie.

Pietro Toldo a fent idézett Rabelais-kommentárban még egy kínai változatra is utal, de mindezeknél jóval nagyobb érdekű a Joh. Hertel adata, amely a kétezer éves dzsaina irodalom *Katharatnakara* c. elbeszélés gyűjteménye 43. történetét idézi párhuzamul az európai jelvita-tréfához. (Ztschr. d. Ver. f. Volksk. 24. 1914. 317. l.) Ebben egy híres tudósról olvasunk, aki a dharai Bhoja király udvarába érkezik. Egyszer kedve kerekedik a vitatkozásra, s engedélyt kér a királytól, hogy valamelyik tudósát kihívhassa. A király tudósai közt azonban nem akadt vállalkozó a szócsatára, s ezért a miniszter azt a rendeletet kapta, hogy keressen egy szerencsés embert, aki a győzelmet meg tudja szerezni. Egy sétája alkalmával találkozott egy Ranika nevű felszemű molnárral,

aki alkalmasnak mutatkozott a kívánt szerepre. Selyem ruhába bújtatták, még kételkedni sem lehetett, hogy nem brahmán. Összegyűlt az udvar, s megjelentek a vitakozó felek. A tudós felbökte az egyik ujját, Ranika kettőt tartott fel; a tudós mind az öt ujját kiterjesztette, Ranika pedig ökölbe szorította kezét, mire a tudós ezt mondta: «Ő nyert, én vesztettem. Ő nagyobb tudós». Aztán meghajtotta magát s eltávozott. A király rendkívül kíváncsi volt, hogy ugyan mit beszélhettek ezek egymással. A tudós azt felelte: «Egy ujjammal azt kérdeztem tőle, hogy csak egy lélek van-e, mire ő két ujjával azt jelentette, hogy kettő van: egy üdvözült és egy vándorló lélek. Őt ujjammal azt fejeztem ki, hogy a világon öt elem van, amire ő összecukott öklével azt válaszolta, hogy az elemek működése egységbe kapcsolódik». A félszemű molnár pedig így fejtette meg a jeleket: «Egy ujjával értésemre adta a tudós, hogy megmaradt egy szememet is kitolja, amire én két ujjammal jeleztem, hogy mindkét szemét kiszúrom. Aztán öt ujjával nyaklevest helyezett kilátásba, amire én tudtul adtam neki, hogy öklömmel a földre teritem».

Ez az indiai elbeszélés a jelbeszéd eredetének keleti gyökeréig vezet, s a tréfa mögé, amelyet a jelekkel való értekezés értelmetlenségének nevetségessé tételére talált ki a nép humora, évezredes háttérrel von. Motivumaiban annyira egyező az indiai elbeszélés és a Mikszáth rajza, hogy alig érezzük a köztük levő térbeli és időbeli távolságot. Csupán a világnézeti különbség és a humor színe választja el őket. Olvasmányaikból vagy hallomásból jutott-e Mikszáth e tárgyhoz, megmondani nem tudjuk. Bizonyos azonban, hogy Páva Mihály szürszabó, az indiai Ranika leszármazottja, époly pompás alak, mint a frakkját a levesbe mártogató Bagi uram. Ezek az örök emberi típusok Mikszáth humorában és művészetében újra születtek és teljesen magyarrá formálódtak.

3. A félszemű férj.

Peresziné nagynénemmel történt — meséli Mikszáth — de lehet, az egész csak Maróthyiné csiklandós pletykája, hogy bizony nem unatkozott otthon, amíg Pereszé Pál hácsi, aki igen becsületes és jámbor ember hírében állott, délelőtt-délután a mezőn lakott a külső munkánál. A fiatal asszony nem maradt hideg bizonyos Fátyoly Imre iránt, aki átellenben lakott s mindjárt áthurcolkodott egy kis beszélgetésre a menyecskehez, mihelyt Pereszé kitette a lábát. Egyszer a férj épen a mezőre ballagott, hát valami kis bogár bele-röpült az egyik szemébe. Irtóztató fájdalmat érzett s rohant eszeveszetten haza. Otthon a meglepett menyecske javában mulatott az udvarlójával, de nem jött zavarba. Míg vizes ruhával fődte be férje sértett szemét s csókka zártá le az épet, az udvarló láthatatlanul kiosont a szobából. Ez a történet — mondja Mikszáth — hasonlít egy küssé a Boccaccio észjárásához, de hasonlít

bíz az Peresziné nagynénémhez is. (*Dekameron* III.; HL. 10. 50—57 l.: *A százegyedik asszony.*)

E jóízű elbeszélés értékéből mit sem von le, ha tudjuk, hogy Peresziné elmés eljárása a hűtlen nő találékonyságának az irodalomban másfélezer év óta járatos motívuma. A *Pancsatantránál* valamivel fiatalabb *Hitopadesa* 6. meséjében tűnik föl először. (Lancreau francia ford. 1855. 42. l.) Itt a fiatal asszony hízelkedésekkel halmozza el a belépő férjet, s fejét addig tartja kezében, amíg a háttérben meglapuló szerető alkalmat talál az elillanásra. Első nyugati változata a középkor legrégebb novellás könyvében, Petrus Alphonsus XII. század elejéről való *Disciplina clericálisában*, olvasható. (A. Hilka kiad. 15 l. Ex. IX: *De vindemiatore.*) Ez azért nevezetes, mert itt jelentkezik először a félszemű férj, aki a szőlőjében csak az imént sértette meg magát. Kopogtatására eléje szaladó felesége, amikor felismeri a helyzetet, azt tanácsolja férjének, hogy az ép szemet kell óvni, nehogy az is a másik sorsára jusson. Úgy is tesz: «*Apponensque os suum ad oculum sanum tantum fouit, quousque amicus a loco, ubi absconditus erat, uiro nesciente discessit.*». A DC. változata átment a *Gesta Romanorum*ba (c. 122), onnan tovább terjedt a prédikációs irodalom felé (pl. *Scala celi* 1480. 86 b.). Másrészt egy ófrancia fabliauban jelentkezik (Legrand: *Fabliaux*. III. 295., Bédier: *Les fabliaux* 467. l.), ahonnan később az 1460 körül keletkezett *Cent nouvelles nouvelles* c. novellagyűjteménybe került. (Leroux de Lincy kiad. II. 353 l. 16. sz.) Heinrich Kaufringer középkori német költő *Der Weiberlist* c. versében a ravasz asszony úgy menti meg szeretőjét, hogy hálósapkával takarja le a rajtuk ütő férj fejét, majd átöleli s erősen magához szorítja, míg kedvese egerutat talál. (V. ö. K. Euling: *Studien über H. K.* 1900. 91. l.) A férj arcának eltakarása sokszor ismétlődő motívum az olasz novellákban, pl. *Bandello* I. 23., *Malespini* 44., *Straparola* V. 4. A *facetia-irodalomba* a XIII. század végére visszanyúló *Mensa philosophica* (1602. kiad. IV. 14. 223. l.) iktatja be ezt a tréfát, s innen a humanista gyűjteményeken keresztül (Luscinius: *Joci ac sales*. 1524. 179., Gastius: *Conv. sermonum*. 1549. l. 27.) a német schwank (Kirchhof III. 242. sz.) s a francia anekdota (D'Ouville: *Contes*, 1641. ed. Brunet II. 215.) felé ágazik tovább. Hosszú élete sem viselte meg humorának frissességét. Elkopthatatlanságának igazolására megemlíthetjük, hogy 1899. dec. 23-án és 1900. jan. 6-án a párizsi Odéon színházban nagy derűtséget keltett Jules de Marthold-nak a *Cent nouv. nouv.* után készült *La Farce du borgne aveugle* c. vígjátéka, amely e régi tréfa felelevenítésével szerzett mulatságot a közönségnek. V. ö. Aug. Andrae, Rom. Forsch. 16. 1904. 341. l., továbbá Dunlop-Liebrecht 198. 484. l., Köhler: *Kl. Schr.* II. 674., Chauvin:

Bibliogr. IX. 20., Österley: Kirchhof V. 102. l., Euphorion IX. 163. XV. 15.

Mikszáth anekdotája mellé, amely nyilván közvetlenül a GR. szövegével függ össze, még a következő magyar változatokat állíthatjuk: 1. Haller János: *Gesta Rom.* CXXII. r. Katona L. kiad. 348. l. — 2. Kónyi János: *Democritus.* 1815. kiad. I. 145. sz. — 3. Andrád Sámuel: *Anekdoták.* 1790. II. 58. sz. (*Heptameron* 6. nov.). — 4. Hazai kal. 1817. — 5. Aszalay József: *Szellemi omnibusz.* 1856. II. 134. l. — 6. Forró Pál-Szini Gyula: *Heptameron* ford. 1925. 65. s k. l.

4. Félig gyalog, félig lóháton.

Mátyás király egyszer annyira megharagudott Koháry Istvánra, hogy jószágait elszedte és udvarából kitiltotta. Kobáryné, a szép Giléty Mária, valahogyan kiengesztelte a királyt, aki a következő kegyelem-levelet küldte a férjnek: «Megbocsátok neked Koháry, megjelenhetsz udvarom előtt holnap délben, de csak úgy, ha se gyalog nem jössz, sem semminemű alkalmatosságon, s ha magaddal hozod a legjobb barátodat és a legnagyobb ellenségedet». Mikor Koháry István belépett a várba, mellette balfelől a felesége ment fekete ruhában, hosszú, földig érő fátyollal, jobbról pedig a sovány Cinke kutyát vezette maga mellett egy zsinóron, úgy azonban, hogy a jobbik lába mindig a kutya hátán volt, mikor a várudvarba belépett, a ballábalával pedig egyet-egyet ugrott, hogy lépegető lába együtt járhasson a vitt lábával. Így eleget tetta királykivánságának: sem gyalog nem jött, sem semminemű alkalmatosságon. Azután bebizonyítja, hogy legjobb barátja a Cinke kutyája, mert megkorbácsolása után is hízelegve tér vissza urához, s legnagyobb ellensége a saját felesége, aki férje titkát (álgyilkosság) haragjában a királynak elárulja. (*Dekameron* III. Hl. 10. 3—15 l.: *A király kibékülése.*)

Mikszáth elbeszélése a különféle nehéz feladatokat teljesítő *okos leány* mesetípusának abba a változatsorába tartozik, amelyet a Bolte-Polívka felsorolása (II. 362—367. l.) a 3. csoportban foglal össze. Ennek a «félig gyalog, félig lóháton» (halb geritten) változatnak alaptípusa a *Gesta Rom.* 124. elbeszélése. Eredete azonban jóval korábbi időből származik: Veronai Ratherius elbeszélése a X. században a kegyelemnek csaknem ugyanezen feltételeit részletezi. (V. ö. Migne: *Patr. lat.* 136. 729.). Legrégibb előfordulásai közül utalhatunk még a következőkre: *Centò novelle antiche* (XIV. sz.) 94. sz., *Scala celi* 1480. 50 a., Pauli c. 423: *Einer bracht sein grössten Feind.*, Hans Sachs, 1545. Fab. 1. 547. 189. sz., 3. 426. 239. sz. V. ö. A. Mussafia, *Phil.-hist. Sitzungsberichte d. Wiener Akad.* 1870. 64. k. 602. s k. l., Köhler: *Kl. Schr.* I. 415. 455. II. 401., Chauvin: *Bibliogr.* VIII. 199. 244. sz., Bolte: Pauli II. 355. l. 423. sz. j.

Magyar nyomai közül legrégebb Haller János: *Gesta Rom.* CXXIV. r. (Katona L. kiad. 350. l.), amely Mikszáth közvetlen

forrásának tekinthető. A Pálóczi Horváth Ádám *A tétényi leány* (1816) c. vígjátékából is jól ismert okos leány típusának magyar népmesei adatai a következő helyeken találhatóak: Nyr. IV. 375. XV. 231., MNGy. I. 478. l., X. 13. sz., XIII. 76—77. sz. 526. l. j. Vö. EPhK. 1889. 478. l., Ethn. II. 1891. 234. l. III. 1892. 282. l., «A félig gyalog, félig lóháton»-motivumnak a Nyr. II. 275. lapján olvasható gyöngyösi feljegyzését és a Pesti Hirlap 1882. okt. 18. számában közölt népies változatát ismerjük. Az utóbbi Toldi Miklós nevéhez fűzi a cselekményt. Megvan továbbá az *Argentus* Dózsa Dániel-féle átdolgozásában is. Ezt Kőváry László adta ki a *Száz történelmi rege* c. gyűjteményében, Kolozsvár 1857. 59—60. l. Vö. Binder Jenő, EPhK. XXVI. 1902. 515—521. l.

Az álgyilkosság motivumához párhuzamul idézhető a *Salamon és Markalf* c. népkönyvnek az a részlete, amelyben Markalf az asszonyember fecsegő természetét bizonyítja be, (RMKT. VIII. 294—295. l.) és az *Omnia vincit amor* c. pálos iskola-dráma intermediumának II. actusa (Bayer József RMK. 2. 31—36. l., Alszeghy Zsolt, A Kisfaludy-Társ. Nemz. Kvtára IX. 290—295. l.); itt Kocsonya uram époly eszközökkel teszi próbára felesége titoktartó hűségét, mint Koháry István Giléty Mária álhatatosságát, annak a tételének igazolására, hogy a feleség a férj legnagyobb ellensége.

5. A hitszegően eltulajdonított pénz visszaszerzése.

6. Kincs helyett követ és jó tanácsot rejtő titokzatos láda.

a) A 48-i szabadságharcba vonuló Kartalyi Péter kereskedőségéd csekély vagyonkáját egy Árkádi nevű gazdag emberre bízta. Visszatérése után a ravasz zsugori eltagadta a nála letett ezer tallért. Bizonyítani nem lehetett, s így furfangos módon kellett a pénzt visszaszerezni. A kárvallott jó barátja, Stankovics Döme kapitány, megjelent Árkádinál s előadta azt a szándékát, hogy nagy összeget szeretne nála biztonságba helyezni. A megegyezés szerint épen e beszélgetéskor belépő kereskedő most az első szóra visszakapta ezer tallérját a kelepcebé jutott gonosz Árkáditól, aki a nagyobb összeg reményében könnyű eleganciával akarta fitogtatni megbízhatóságát új kliense előtt. — b) A kereskedő szorgalmas munkája e kis összeget idővel tekintélyes vagyonná gyarapította. Öregsége küszöbén engedett három leánya unszolásának s minden vagyonát szétosztotta közöttük. Magának semmit sem tartott meg, hanem felváltva élt hol az egyik, hol a másik leányánál. Keservesen kellett azonban tapasztalnia gyermekei szeretetének fogyatékoságát. Türelmetlenek voltak s igyekeztek lerázni magukról a hasznavehetlenné vált öreget. Ebből a helyzetből is barátja furfangos tanácsa szabadította ki. Egy alkalommal, amikor három leánya épen együtt volt, egy fekete ládát kézbesítettek az apának. Nagy

volt a meglepetés, mert a küldemény úgy szólott, hogy pénzzel és ékszerekkel van tele. Felcsillant a leányok szeme, s versenyezni kezdtek a szeretetben. Boldog volt, aki magához csalhatta a kényeztetett sorba került öreg urat. Halála után mohón rohantak a titokzatos fekete ládához. Csak három közönséges kő volt benne, a három nyomorult köszív szimbolumaként, s egy cédula ezzel a tanáccsal: amíg éltek, sohase adjátok oda mindeneteket gyermekeiteknek. (*Dekameron* III.; HI. 10. 175—192 l.: *A titokzatos fekete láda.*)

Mikszáth elbeszélése két régi híres anekdotát olvasztott egybe. a) A hitzegően eltulajdonított pénznek cselfogással való visszaszerzése pontosan megfelel a *Gesta Romanorum* 118. elbeszélésének (v. ö. Haller János: *Gesta Rom.* CXVIII. r. Katona L. kiad. 334. l.), azzal a különbséggel, hogy itt egy vénasszony tölti be azt a szerepet, amelyet Mikszáthnál a jó barát visz. A GR. története tovább követhető Petrus Alphonsus 1110 körül szerzett *Disciplina clericalis* c. keresztény erkölestanáig. Ennek egyik példája (Ex. XV: *De decem cofris.* Hilka kiad. 1911. 22—23. l.), amelyet a GR. változatlanul másolt le, köti össze a keleti és nyugati változatsorokat. L. a további adatokat Chauvin: *Bibliogr.* V. 252. IX. 23., Österley: GR. c. 118-hoz tartozó j., Zachariä: *Kl. Schriften.* 167. 390., Ztschr. d. Ver. f. Volksk. 33. 77. l. — b) A titokzatos ládáról szóló második rész Keleten és Nyugaton rendkívül elterjedt elbeszélés. Keleti változatai közül utalhatunk a *Katharatakara* 2. 251. 260. sz. történetére, a nyugatiak közül pedig a következő legnevezetesebb helyekre: *Scala celi*, 1480. 98 b., Bromyard: *Summa praedicatorum.* A. 21. 17., Hagen: *Gesamtab.* II. 407. 49. sz., Pauli c. 435: *Der ein Kolben machet.*, Hans Sachs: *Der Kolb in Kasten.* 1541. 1557. Keller-Goetze 25. 119., Luther: *Tischreden.* 1. 206., Kirshof V. 109. 111., Zambrini 10. nov., Sercambi 12. nov. V. ö. Dunlop-Liebrecht 273. 492. l., Köhler I. 431. II. 558., Bolte: Pauli II. 358. l. 435. sz. j.

7. Papirius.

A labancok ostroma alatt álló Kassa városi tanácsa nagy titokban haditervet dolgoz ki az ellenség törbecsalására. A tárgyalás befejezésekor a kis Schmidt Miklós ugrik ki a kályhából, ahová fecskéfészek keresése közben a belépő uraktól megzavarva rejtőzködött. Nagy a kétségbeesés, mert az eszeveszetten elszaladó gyermek bizonyosan elhíreszteli az okosan kieszelt hadi plánumot. Nemsokára tüntető asszonycsoport vonul a tanács elé azzal a követeléssel, hogy ezután minden asszony két férjet választhasson. A tanácsurak nem tudják mire vélni ezt a kívánságot, míg a kis fiú anyja szemrehányást nem tesz a női nemet kijátszó tanácsi határozatért. Kiténik ekkor a titoktartásban esendő asszonyok végzetes tévedése. A kis fiú ugyanis a szenátus végzését mindenképen tudni akaró anyjának faggatásai elől azzal a füllentéssel tért ki, hogy a tanács iménti határozata

értelmében ezután minden férfi két feleséget tarthat. A 14 éves gyermeket okos hallgatásáért Kassa szenátorává választották. (*Kisebb elbeszélések.* 26. 156—163 l.: *Tizennégy éves szenátor.* Az áltitok kifecsegésének motívumával még egyszer él Mikszáth, *Az én kortársaim* egyik helyén, 21. 54. s k. l.)

Anekdótánk legkorábbi magyar emléke a tárgyhoz és az alkalomhoz módosított más indokolással Pázmány Péter püünkösd utáni 5. vasárnapi második predikációjában olvasható:

1. «Más szép dologgal ismérteté egy római tanácsos, mely titkon kel tartani, a mit ki nem akarunk hirtelni. Mert a felesége ötet sok sirással kérdeztén, mi dolog, a mit a tanács oly titkon forral? Azt költé és nagy titkon mondá az aszszonynak, hogy egy pacsirta fejében aranykoronát láttak: és azon búsulnak, mit jegyez? Az aszszony ezt megsugá szolgálójának, ez másoknak: és annyira terjede, hogy, mikor a tanácsba érkezik az ura, mindenek tudták ezt a hírt; és tőlle kérdezték, ha látta a pacsirtákat». (*Predikációk.* 1636. 789. l. ÖM. VII. 223. l.)

További magyar nyomok: 2. Haller János: *Gesta Rom* CXXVI. r. Katona L. kiad. 355. l. — 3. Andrád: *Anekdóták* 1790. II. 65. sz.: *Egy férj 's két feleség, vagy megfordítva.* — 4. Aszalay József: *Szellemi omnibusz.* 1856. II. 3. l. — 5. Garabonciás Diák. 5. 1886. 33. sz. 266. l. — (A gyóntatni akaró apácák titokszegéséről szóló rokon típusra vonatkozólag l. Katona Lajos, IK. IX. 1899. 375. l.)

Anekdótatípusunk neve a *Gesta Romanorum* elbeszéléséből (c. 126: *Quod mulieribus in nullo est credendum et presertim de secretis celandis*) származik, amely a férfiak bigámiájáról való állítólagos szenátusi határozat további elágazódásának alapszövege. Vele Andrád anekdotája teljesen és Mikszáth elbeszélése minden fontos mozzanatában pontosan egyezik. A GR. történetét megelőző és követő legnevezetebb előfordulások: Plutarchos: *De garrulitate*, 11., Gellius: *Noct. Att.* 1. 23., Macrobius: *Saturn.* 1. 6. 20., Vitry 235. sz. (Crane), Vinc. Bellovacensis: *Spec. doctrinale.* 5. 10., *Cento novelle antiche*, 67. sz., Sercambi 32. nov., Pauli c. 392: *Papirius sagt, man sollt einem Man noch eine Frau geben.* Hans Sachs: *Papirius mit den Weibern.* 1545. 1550. 1556. Fab. 4. 24. 256. sz. 6. 342. 670. sz. Fastn. 6. 136. 73. sz. V. ö. Österley: GR. 732. l., Bölte: Pauli II. 347. l. 392. sz. j.

8. Jovinianus.

Morus király udvarol minisztere feleségének. A szép Florilla egy kitöltetlen halálos ítéletet kér hatalmas udvarlójától. A király viszi is a zsebében. Várnia kell azonban, amíg bemehet hozzá. Addig levetkőzik s megfürdik. Ezalatt a férj, aki neszét vette a dolognak, ellopja a király ruháit. Meztelenül járkál ide-oda, senki meg nem ismeri, hogy ő a király. A ruhában

talált halálos ítélettel a férj a szép Florillát lenyakaztatja. (*Kisebb elbeszélések.* 27. 43—55. l.: *A király ruhái.* V. ö. Beke Ödön, It. III. 1914. 319. l.)

Mikszáth ebben az elbeszélésében az elbizakodottsága miatt megbűnhődő kevély császár *Jovinianus* néven ismert meséjét formálta át szerelmi történetté. A legendás mozzanatokot mellőzte, mert «azt a többit már én sem hiszem». Az évezredekre visszanyúló tárgy a buddhista vallási felfogásban gyökerezik. Az indiai mese előbb Perzsiába jutott, onnan szóbeli közvetítéssel a zsidókhöz került s legendává alakult. Ebben a formában telepszik meg az araboknál, majd Bizánc közvetítésével Nyugat is megismerkedik vele. A nyugati alapszövegnek idők folyamán három változata alakult ki. Köztük legrégebbi a *Gesta Romanorum*nak *Jovinianus* c. elbeszélése (c. 59). Legelső feldolgozója a XIII. században élt osztrák Stricker, v. ö. Hagen: *Gesamtab.* III. 409—426. l. Őt követte a XV. században Hans Rosenplüt mesterdalnok, majd Hans Sachs 1549-ben. További vándorútjában minden számottevő irodalmat érintett, Sercambitól Longfellowig a feldolgozások hosszú sorát vonva maga után. V. ö. Benfey: *Pantschatantra*, I. 129. l., Köhler II. 207. 250. 584., H. Varnhagen: *Ein indisches Märchen.* 1882., György Lajos: *Jovinianus.* IK. 28. 1918. 159—180. l.

A tárgy története minálunk a XVI. századtól napjainkig terjed: 1. Poli István: *Jovenianus* c. széphistória, 1593. V. ö. Szabó Károly: RMK. 369. 2091. 2114. sz. György L.: IK. 1918. 181—190. l. — 2. Haller János: *Gesta Rom.* LIX. r. Katona L. kiad. 208. 495. l. — 3. Debreczeni Gyula: *A meg-alázott kevélység.* 1895. V. ö. It. VII. 1918. 338. l. — 4. Sik Sándor: *Jovenianus császár története.* Novella. Élet 1917. 43—47. sz. U. ö.: *Hét szép história.* 1921. 5—36 l.

9. Pipinus.

Az apa mostohát vesz a házhoz. Mindkettőjüknek van egy-egy csecsemő korbán levő fiuk, akiket az apa az otthontól távol neveltet föl. Amikor idővel hazakerülnek, az anya nem ismer rá saját gyermekére. Hiába könyörög urának, az el nem árulja, hogy az anyai szeretet egyformán oszoljon meg a két fiú között. A szabadságharcban mindkét fiú honvéd lesz, s az egyik elesik. Most már az anya maga kéri a férjét, hogy ne fődje fel a titkot (*Kisebb elbeszélések.* 26. 121—133. l.: *Egy fiúnak a fele.*)

Mikszáth elbeszélése azonos a *Gesta Romanorum* 116. fejezetében olvasható Pipinus király fiainak történetével. Csak a korbán és a cselekmény magyar környezetében van a különbség. V. ö. Szigetvári Iván, EPhK. 34. 1910. 735. l., Haller János: *Gesta Rom.* CXVI. r. Katona L. kiad. 330. l., Österley: GR. c. 116-hoz tartozó j., G. Brunet: *Violier des Histoires Romaines.* 1858. 275. l. j.

10. Amicus és Amelius.

Egy veronai és egy nápolyi ifjú a XV. században manapság ismeretlen becsületességéből és önzetlen szeretetből nagy áldozatokat hoz egymás iránt: az egyik oda adja a mátkáját, a másik érintetlenül visszaadja, pedig az is szereti. Társa pénzét ellenben nemcsak megőrzi, hanem meg is szaporítja. Majd az egyiket gyilkosság gyanúja miatt halálra ítélik, mire a másik vállalja a tettet s meg akar halni érte. Ez az igazi gyilkost önvallomásra készíteti, a két jó barát pedig sok önfeláldozó szenvedés után megtalálja a megérdemelt boldogságot. (*Kisebb regények.* 11. 5—33. l.: *Galamb a kalitkában* c. kettős elbeszélés első fele.)

Ez a mai kor önző cudarságának ellentétéül megrajzolt kép a törhetetlen hű barátságot példázó *Amicus és Amelius* mesetípus körében helyezhető el. V. ö. *Poncianus* XV. b. nov. Heinrich G. kiad. RMK. V. 229—231. l. és Katona Lajos: *Irodalmi tanulmányai.* 1912. I. 263—267. l.: «Amicus és Amelius» magyar népmesei típus. Mikszáth közvetlen forrása a *Gesta Romanorum* 171. elbeszélése volt (v. ö. Haller János: *Gesta Rom.* Katona L. kiad. CLXXI. r. 452. l.), ez viszont a Petrus Alphonsus *Disciplina clericalis*ának vele pontosan egyező keleti eredetű példájával (Ex. II.: *De integro amico.* Hilka kiad. 1911. 4—6. l.) függ össze. Az Amicus és Amelius-féle mesetípus Mikszáth kibővítette az ókori (Cicero, Val. Maximus, Jamblichus, Porphyrios stb.), másrészt a keleti és nyugati változatsoraiból, különösen a Schiller legnépszerűbb költeményéből (*Die Bürgschaft*) jól ismert *Damon és Phintias* motívumával. Vö. Franz Stadelmann: *Die Bürgschaft.* Trieszti cs. és kir. gimn. 1896. és 1897. évi ért. Heinrich Gusztáv: *Schiller balladái és románcái.* 1897. 107—111. l. U. ö: EPhK. XXIII. 1899. 952. l.

GYÖRGY LAJOS.